

Изазови истраживања историје Косова и Метохије у 20. веку

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова”
Бр. 32

За издавача
Др Владан Јовановић

Редакција
Др Божица Славковић Мирић (главни и одговорни уредник)
Др Милутин Живковић (главни и одговорни уредник)
Др Душан Бојковић (главни и одговорни уредник)
Др Зоран Јањетовић
Др Дмитар Тасић
Др Владан Виријевић
Др Миомир Гаталовић
Др Огњен Томић (секретар)

Рецензенти
Академик Љубодрог Димић
Др Коста Николић
Др Александар Стојановић

Лектура и коректура
Др Биљана Ћирић

Техничко уређење и дизајн корица
Др Небојша Стамболија

ISBN 978-86-7005-210-9

ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У 20. ВЕКУ

Тематски зборник

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

Реч уредништва.....	7
---------------------	---

I ИСТОРИОГРАФИЈА

Божница СЛАВКОВИЋ МИРИЋ

Призрен, главни погранични град југословенске и албанске државе у међуратном периоду.....	15
--	----

Душан БОЈКОВИЋ

Обликовање свести о посебности простора Косова и Метохије у револуционарној перспективи Комунистичке партије Југославије 1919–1941	33
--	----

Милушин ЖИВКОВИЋ

Косовски Албанци и Вафен СС (1941–1945). Идеје, планови, пракса	53
--	----

Душан ПОПОВИЋ

Одметници у Штавичком срезу од 1944. до 1951. године	79
---	----

Немања ДИМИТРИЈЕВИЋ

Албанолошки институт Аутономне Косовско-метохијске Области у Приштини (1953–1955)	103
--	-----

Јелена ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ, Александра КОЛАКОВИЋ

Албански поглед на кризу на Косову 1981. године.....	119
--	-----

Слободан СЕЛИНИЋ

Градски комитет Савеза комуниста Београда и криза на Косову и Метохији у време Осме седнице Централног Комитета Савеза комуниста Србије 1987	139
--	-----

II ИДЕНТИТЕТИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Сава БУРЂЕВИЋ

Изазови истраживања историје Турака на Косову и Метохији после Другог светског рата: идентитет, миграција и асимилација.....165

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Култура сећања и питање злочина на Косову и Метохији у Другом светском рату 183

Јован АЛЕКСИЋ

Одједи 'Књиге о Косову' у југословенској интелектуалној јавности.....213

Урош МИКЕТИЋ

'Опрост крви' код косовских Албанаца 1990–1991. као сведочанство о етничкој хомогенизацији: студија случаја *Oral History Kosovo*.....245

Рајко МИНИЋ

'Санџачко питање' у светлу дешавања на Косову и Метохији крајем 20. века. Истраживачко-методолошки изазови 267

III МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Душан ФУНДИЋ

Извештаји аустроугарских конзула и истраживање историје Косовског вилајета током прве деценије 20. века 287

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Истраживање броја албанских усељеника током Другог светског рата и албанских жртава репресије на његовом крају.....303

Ијор ВУКАДИНОВИЋ

Између мемоара официра Удбе и накнадно отворених архива: масовна стрељања на Косову и Метохији након Другог светског рата 323

Пећар РИСТАНОВИЋ

Изазови истраживања косовске кризе 1981–1989.....341

Стефан РАДОЈКОВИЋ

Косово и Метохија од јуна 1999. године до данас: хегемона интерпретација и изазивачи 361

Подаци о ауторима 391

Ненад М. АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд
nenad.antonijevic@muzejgenocida.rs
ORCID: 0009-0000-1757-0489

Култура сећања и питање злочина на Косову и Метохији у Другом светском рату

Апстракт: Рад је представио најзначајнија истраживања архивске грађе о злочинима албанских квислинга над Србима са Косова и Метохије у Другом светском рату. Такође, урађени су и покушаји објашњења појмова културе сећања и ревизионизма у историји, а фокус је стављен и на улогу књижевности у историографији. Учињен је напор да се тема представи кроз музеологију, где је тема истраживања представљена кроз три форме: изложбу, каталог и филм. У раду је конкретна тема приказана тако да покаже и коришћење научне историографије на специфичан начин: у култури сећања, књижевности и кроз изложбену поставку, коју чине историјски извори, музејски предмети из различитих музејских збирки и фондова (архивска грађа, документарне фотографије, оружје, народна ношња). Изложба „Пређутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату“ и филм „Крст са Косова“ су приказани у више градова, пред великим бројем посетилаца, од ученика у школама до најстаријег узраста.

Кључне речи: Албанци, Други светски рат, изложба, књижевност, Косово и Метохија, култура сећања, ратни злочини, Срби, ревизионизам, филм

Савремена српска историографија често је с правом, или не, подложна и оштрим критичким ставовима (на пример, у текстовима Мировла Јовановића и Радивоја Радића).¹ Међутим, мишљења смо да дана-

¹ „Савремена српска историографија, посвећена бескрајној ‘акумулацији’ чињеница, уместо да се суочи са нагомиланим проблемима струке и друштвене функције науке, поприма карактеристике меморијалистичких лобија, носталгичких удружења и идеологизованих комуна, чији примарни циљ није разумевање прошлости, већ стварање/формирање идеолошких заокружених конструкција, уз помоћ којих се истискују и елиминишу ‘други’. Тиме, вољно или не, хотимице или по инерцији, доспева у неку

шња српска историографија, у оквиру које је тема истраживање Косова и Метохије у 20. веку значајније присутна у савременој српској научној историографији, нарочито у 21. веку, а конкретније у последњој деценији. Квантитет, сам по себи, не мора да доприноси и квалитету, али у случају Косова и Метохије сматрамо да даје значајне и позитивне резултате и помаке у истраживању. Посебну вредност има и синергија са другим друштвено-хуманистичким наукама. Долази до истраживања нових тема, преиспитивања досадашњих резултата истраживања, а сарадња са истраживачима из других наука и научних области доприноси мултидисциплинарном приступу, који несумњиво омогућава квалитетније истраживање, али и све боље објављене текстове из ове теме (монографије, студије, докумената, чланци, критички објављени мемоарски записи, приређене збирке историјских извора). Такође, важно је истаћи и да страна историографија посвећује значајну пажњу овој теми, што је резултирало истраживањима и публикацијама, као и цитирањем научних радова српске историографије о Косову и Метохији (на пример, Дмитрий Фролов и Franziska Anna Zaugg).

У сложеној историјској, друштвеној, политичкој, националној и верској средини Косова и Метохије, забележени су бројни злочини и трагични догађаји, посебно у време светских ратова и других ванредних прилика (оружане побуне, масовне демонстрације и протести, напади на припаднике власти и цивиле, отмице, тероризам, оружани sukobi различитог обима, интензитета и временског трајања). И у тзв. мирним временима догађали су се терор и насиље, које су у највећој мери Срби трпели од дела албанског живља.

Након Априлског рата 1941. и капитулације југословенске војске Краљевине Југославије, територија Косова и Метохије била је подељена између италијанског, немачког и бугарског окупатора. Окупатори и њихови помагачи, нарочито албански квислинзи, током окупације су извршили бројне ратне злочине, највише над цивилним становништвом, као и над припадницима антифашистичког покрета, нарочито припадницима НОВЈ на Косову и Метохији, али и на другим територијама у окупираној Краљевини Југославији.² На Косову и Метохији, у периоду Другог светског рата положај српског становништва био је најтежи у италијанској окупационој зони, иако је било појединачних случајева заштите Срба од стране италијанског окупатора. Стање је било

врсту научног аутизма, у самоизолацију која већ одавно ни на који начин не помаже развоју учења, а ни на који начин не може помоћи ни даљем развоју науке, нити целовитом разумевању прошле стварности“ (Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, (Београд: Удружење за друштвену историју; Чигоја штампа, 2009), 264).

2 *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Документи Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, приредио Ненад Антонијевић, (Крагујевац: Музеј жртава геноцида, 2004), 9.

тешко у немачкој окупационој зони. Најповољније стање било је на територији коју је контролисала бугарска војска, због нетрпељивости између бугарског окупатора и албанског становништва.³

Натали Клејер у својој књизи под насловом: *О пореклу албанског национализма, Рађање већински муслиманске нације у Европи*, каже да албански национализам, а у ширем смислу албанизам, није тако посебна појава. Национализам Албанаца се често посматра као закаснела појава ове врсте у односу на остале национализме из региона. Спорост тог ширења била је последица недовољног привредног развоја, одсуства брзих облика комуникације, високе стопе неписмености, ниског нивоа општег образовања, а нарочито одсуства државе која би производила овај национализам за потребе своје изградње и јачања.⁴

Ратни злочин са елементима геноцида албанских квислинга над српским православним народом на Косову и Метохији испољавао се у свакодневном терору, али и у неколико таласа насиља у одређеним временским периодима током окупације:

а) Априлски рат 1941. и први месеци након његовог завршетка и капитулације југословенске војске (пролеће и лето);

б) после јуна 1942. и посете Мустафе Крује, председника владе „Велике Албаније“ Косову и Метохији;

в) после септембра 1943. и капитулације фашистичке Италије;

г) оружана побуна после ослобођења Косова и Метохије новембра 1944. године у периоду: децембар 1944 – јануар/фебруар 1945.

Италијани су од албанског становништва формирали помоћну плаћену полицију, полувојничке добровољачке формације и батаљон фашистичке милиције. Најзначајније квислиншке албанске оружане формације које су извршиле злочине над Србима и биле активни део окупационог система биле су: банде тзв. „добровољаца“ (вулнетари на албанском језику), жандармерија, милиција, Косовски пук, батаљон 2. призренске лиге, албански припадници 13. СС муслиманске дивизије „Ханџар“, Албанци – припадници 21. СС дивизије „Скендербег“, припадници немачке полиције и немачких обавештајних служби и балисти, који су извршили највише злочина у последњим годинама окупације Југославије и Другог светског рата.⁵

Албанци су имали дугорочне циљеве на Косову и Метохији. Поред убијања и протеривања Срба, настојали су да на Косову и Метохији дође до фактичког стања, које би довело до уништавања трагова о постоја-

3 *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Друћом свејском рајћу. Документи, друго измењено и допуњено издање, приредио Ненад Антонијевић, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 27.*

4 Natali Klejer, *O poreklu albanskog nacionalizma. Rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2022), 552–553.

5 Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година – рајћни злочини*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2017), 620–625.

њу и животу Срба. Непокретна имовина није само одузимања и присвајања, већ је и уништавана. Куће и други помоћни објекти на сеоским имањима су у бројним случајевима спаљивани или рушени до темеља. Међе на њивама су насилним путем уништаване. Сеоска гробља нису била само скрнављена рушењем или оштећивањем надгробних споменика и раскопавањем гробова, већ су често уништавана или преоравана читава гробља, на којима су били сахрањени припадници неколико генерација једне српске породице или породичне задруге.⁶

На удару терора албанских квислинга 1941. године први су били солунски добровољци, колонисти и насељеници. Најдрастичнији примери терора албанских квислиншких формација, али и окупаторских војски, полиција и милиција (Немци, Италијани, Бугари) у периоду окупације подручја данашње АП Косово и Метохија били су злочини почињени над српским цивилним становништвом православне вере, потом страдање Српске православне цркве (напади на манастире, цркве и друге верске објекте, монаштво и свештенство), као и Холокауст над припадницима малобројне јеврејске заједнице, нарочито у Приштини.⁷

Посета Мустафе Крује, председника албанске Владе, Косову и Метохији до које је дошло крајем јуна 1942. године наговестила је скоро потпуни одлазак преосталог српског цивилног становништва Косова и Метохије. Тим поводом су издате наредбе префектима и потпрефектима да све Србе староседеоце прогласе насељеницима, те их, по том основу, уз помоћ италијанских и немачких служби протерају у централну Србију или транспортују у концентрационе логоре и логоре за интернацију. Крајем јуна 1942. у околини Приштине убијен је велики број Срба. Током друге половине исте године албанске квислиншке формације појачале су терор у готово свим српским селима и насељима.⁸

Један од најмасовнијих злочина почињених над српским цивилним становништвом догодио се у Пећи и околини последњих месеци 1943, непосредно након капитулације Италије, када је убијено више стотина Срба. Покољ Срба у Урошевцу и околини спроведен је током септембра 1943. када је убијено неколико десетина Срба. Масовно убијање Срба извршено је и у првој декади децембра 1943. у Пећи и околним селима, а највећи број злочина извршили су припадници албанске квислиншке формације под називом *Косовски џук*.⁹

Албански квислинзи нису убијали цивилну популацију (у највећем броју Србе) само на Косову и Метохији, већ и у западној и јужној Србији,

6 *Исџо*, 623.

7 Ненад Антонијевић, *Пређућани злочин. Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2023), 8.

8 *Исџо*, 9.

9 *Исџо*.

на Чакору и у Полимљу, у Рожају и Тутину, који су били део пећке префектуре, као и у Дежевском срезу, који је био део Косовскомитровачког округа. Велики злочин над цивилним српским становништвом почињен је у селу Велика на планини Чакор 28. јула 1944. када су припадници 21. немачке СС дивизије *Скендербег*, коју су сачињавали албански квислинзи са Косова и Метохије, брутално убили најмање 428 мештана, претежно децу, жене и старце. Српско и јеврејско становништво Косова и Метохије страдало је и у логорима и затворима које су формирали италијански, немачки и бугарски окупатори, као и албански квислинзи. Најозлоглашенији затвори били су у Гњилану, Пећи, Приштини, Урошевцу, Ђаковици... На Косову и Метохији масовно су страдали богослужбени и други објекти, као и припадници клира Српске православне цркве. Уништавани су и девастирани манастири, цркве, гробља... Протеривано је, злостављано и убијано свештенство и монаштво Српске православне цркве.¹⁰

Процене броја убијених Срба на подручју Косова и Метохије у периоду између 1941. и 1945. у српској историографији, крећу се у распону између 10.000 и 12.000. Према нашим истраживањима и проценама, на том подручју је, за време Другог светског рата, страдало између 9.000 и 10.000 Срба (скоро трећину укупног броја жртава представљали су колонисти и насељеници, претежно из Херцеговине и Црне Горе, који су се доселили на ову територију у периоду између два светска рата).¹¹

Према најновијим истраживањима колеге др Душана Бојковића, врло вероватно је да су те бројке мање од најчешћих процена српских жртава на Косову и Метохији у Другом светском рату, али свакако то не мења суштину и врсту ратних злочина албанских квислинга над Србима на Косову и Метохији, али и на другим територијама где су деловале албанске квислиншке оружане формације (источни део Црне Горе, западни део Македоније, централни делови Србије до Ужица, Крушевца и Врања, у Рашкој области).¹²

О страдању припадника партизанског покрета Југославије на подручју „Велике Албаније“ у Другом светском рату, пре свега на Косову и Метохији, постоји докторска дисертација Драгана Цветковића из 2016. године, која се односи на страдања партизана на читавој територији окупиране Југославије.¹³ Цветковић наглашава у својој дисертаци-

10 *Исјо*.

11 Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година – рајни злочини*, 551.

12 Душан Бојковић, „Злочини албанских колаборациониста почињени током Другог светског рата на тлу Југославије према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, у: *Цивилне жртве Другог светског рата (1939–1945)*, уредници Маријана Станковић и др Алексеј Јурјевич Безугољни, (Крагујевац: Музеј „21. октобар“; Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2023), 145–167.

13 Драган Ж. Цветковић, „Губици припадника партизанског покрета са територије Југославије 1941–1945“, докторска дисертација у рукопису, (Београд: Филозофски факултет, 2016), 352–353.

ји да је на Косову и Метохији, као и уопште на територији која је припојена „Великој Албанији“ у Другом светском рату, демографски доминантни народ (Албанци) стао на страну окупатора и био формално интегрисан са матицом. Партизани на овој територији су привукли све народе, али не у једнакој мери. Срби (и Црногорци) су од почетка Другог светског рата били организовани и спремни за отпор окупатору и представљали су скоро половину страдалих партизана са територије припојене Великој Албанији и њихова заступљеност у губицима била је 2,64% већа од заступљености у становништву.¹⁴ Партизански покрет Албанаца у Албанији, био је самосталан и далеко развијенији од партизанског покрета на Косову и Метохији, чији су припадници били део албанске националне мањине у Југославији. Албански партизани из Албаније имали су утицај на албански део партизанског покрета на истој територији, који је био скромне снаге и бројности.¹⁵

О страдањима Срба документацију је прикупљала југословенска влада у Лондону, која је имала Комисију за ратне злочине. Податке са Косова и Метохије добијала је телеграмски, у форми извештаја од генерала Драгољуба Михаиловића. Од Михаиловића су добили мишљење да ће Албанци настојати да своје злочине над Србима прикажу као дело неодговорних елемената. Хитно је тражено да се извештаји о страдању Срба на Косову и Метохији објаве на Радио Лондону и да се упозоре Албанци да прекину са терором. Комесаријат за избеглице и пресељенике Владе генерала Милана Недића је интензивно прикупљао изјаве избеглих Срба и документацију о страдању Срба на Косову и Метохији. Српска Православна Црква је прикупљала грађу истог садржаја у току рата (изјаве избеглих свештеника, монаха и других црквених лица, али и православних верника).¹⁶

Култура сећања

Историчари знају да је оно што можемо да сазнамо само мали део онога што је осуђено на заборав и да се ми у ствари боримо против амнезије, јер је опстанак везан за сећање. Памћење је у корену стварања идентитета, почев од индивидуалног, а увек унутар одговарајућег друштвеног идентитета. Да је одувек знао, као што је то знала грчка богиња памћења Мнемосина¹⁷, шта је било, шта јесте и шта ће бити, човек

14 *Исџо*, 352–353.

15 Marenglen Kasmi, „The Albanian Resistance During the Second World War 1939–1944“, *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945. Forms and Varieties*, ed. John Paul Newman, Ljubinka Škodrić and Rade Ristanović, (Leiden: Brill, 2023), 186–208.

16 Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документи*; Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година – рајни злочини*, 9–22.

17 Мнемосина је у грчкој митологији богиња која представља персонификацију памћења и сећања. Сматрана је проналазачем језика и речи (<https://greekgodsandgoddesses.net/goddesses/mnemosyne/>, датум приступа 16. 4. 2025).

не би имао сећања, не би имао способност ишчекивања, нити потребу да оставља трагове по којима га траже.¹⁸

Данило Шаренац указује да је о култури сећања као научној дисциплини писало више домаћих и страних научника, нарочито у последњим деценијама. Израз „бум сећања“ (*memory boom*) подразумева велико интересовање не само науке, већ пре свега и шире јавности за прошлост. Услед пораста броја радова везаних за сећање, култура сећања почиње да добија и негативну конотацију помодне научне дисциплине.¹⁹

Према Тодору Кулићу, култура сећања уводи прецизне концепте који помажу даљој анализи догађаја. Разликују се појмови: памћење и сећање. Памћење није просто складиштење утисака и знања, већ подразумева да се они слажу у одређени смисаони поредак, у складу са обрасцима понашања. Слично, сећање није неутралан захват у утиске из прошлости, већ се увек полази од садашњице и актуелних потреба као критеријума. Културу сећања Кулић дефинише као „збирни појам за ознаку свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости“, а може се рећи и да је то „међународна научна дисциплина која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљавања прошлости“.²⁰

Предраг Лозо наводи да посматрање културе сећања и памћења тражи приступ, који је много више од историографске анализе, што захтева мултидисциплинарност која обухвата културолошке, политичке, друштвене, медицинске, психолошке, неуролошке, литерарне, верске и друге области проучавања.²¹

Култура сећања и памћења у последње време су појмови који доживљавају „својеврсну девалвацију“ због честог спомињања, без много основних знања о тим појмовима.²²

Лозо наглашава и појам културног памћења, који је незамислив без стратегије сећања. Ова чињеница има посебну важност код развоја модерног схватања нације и идентитета. Институционални облик памћења можемо условно назвати и наметнутим памћењем, заснованим на званичној историји која се учи и прославља. Важну улогу у култури сећања имају елита једног друштва, академски и образовни систем.²³

Ратна сећања из Великог рата имала су неодговарајући третман у Краљевини Југославији. Завладао је заборав. Према Шаренцу, узроци су

18 Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*, (Beograd: Clio, 2011), 14, 41.

19 Данило Шаренац, *Той, војник и сећање. Први светски рат у Србији 1914–2009*, (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 20.

20 Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja, 2006), 9–10.

21 Предраг Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној држави Хрватској“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, 2019, 271–272.

22 *Истио*, 273.

23 *Истио*, 278.

били неорганизованост ратних ветерана, суревњивост њихових вођа и организација, општа друштвена и политичка нестабилност и ограниченост финансијских ресурса. Ратна разарања у два светска рата и револуција 1944. године су важни догађаји за ратна сећања о Првом светском рату. Дошло је до брисања сећања на династију Карађорђевић. Настао је историјски дисконтинуитет и створена је могућност за појаву бројних празнина у колективном сећању.²⁴

Немања Девећ, говорећи о култури сећања, указује нам и да се читава историја може посматрати као непрекидно страдање и спасење, па тако и као „историја жртве“. Жртвовање, жртва за одбрану животног простора и животних идеала је ушла у српски идентитет. Одабир небеског царства, најпре као мит, па завет, део је кључних момената из српске историје. Одбрана идентитетских завета, Светосавског и Косовског, кроз векове борбе за слободу и независност, захтевала је и велике српске жртве.²⁵ За историјско памћење жртава, било је и јесте неопходно историјско знање.²⁶

Историја представља континуирани дијалог између садашњости и прошлости. Не постоји јединствена, вечна и непроменљива „истина“ о прошлим догађајима и њиховом значењу.²⁷

Ревизионизам се у последњим деценијама најчешће везује за поновна тумачења до тада мало познатих и непознатих чињеница из периода Другог светског рата. Историјски ревизионизам се најчешће везује за негирање Холокауста.²⁸

Историјски ревизионизам углавном се јавља када се створе услови за приступ новим подацима, који до тада нису били доступни (законски недоступни или неистражени). Историјски ревизионизам често се поистовећује са негационизмом, односно додељује му се негативна конотација. Историјски ревизионизам често представља поновно вредновање важних догађаја из скорашње прошлости, углавном анализу одређеног оружаног сукоба, локалног или међународног значаја, затим вредновање улоге одређених учесника у тим догађајима, односно ревалоризацију одређених вредносних оријентација у вези са тим догађајима. Притом се установљене чињенице по правилу мењају, улепшавају, неретко и фалсификују, и тиме се релативизују вредности прошлих догађаја.²⁹

Малбашић је, истраживањем појма историјског ревизионизма, утврдио да не постоји научна сагласност о значењу појма ревизиони-

24 Шаренац, *Тој, војник и сећање. Први светски рат у Србији 1914–2009*, 15–18.

25 Немања Девећ, „Први светски рат 1914–2014. Један прилог сећању на жртве“, *Лешојис Мајице српске*, књ. 493, св. 6, јун 2014, 818.

26 *Исјо*, 820.

27 Зоран Малбашић, „Историјски ревизионизам: прогрес науке или идеолошко оружје?“, *Политичка ревија* 2/2016, 169.

28 *Исјо*, 174.

29 *Исјо*, 170.

зам. Један део истраживача сматра да је историјски ревизионизам позитивна појава у науци и пожељна пракса у изучавању историје, други део има мишљење да је у питању неутралан појам који помаже у дефинисању сваке промене у претходно установљеном поретку ствари у прошлости. Ипак, према Малбашићу, стиче се утисак да је највише оних који ревизионизам посматрају као изразито негативну и ненаучну, антидруштвену појаву са низом непожељних последица, и да ова појава угрожава неке важне позитивне друштвене вредности.³⁰

Ипак, Малбашић закључује да је за историјску науку пожељно стално преиспитивање историје. Неизбежан је закључак да не постоји потпуно непристрасно тумачење историје, јер су историја и сећање међусобно нераздвојни, надопуњују се, али се често и оштро конфронтирају. Једна од најважнијих обавеза историје је да историчарима и јавности указује на стереотипе и предрасуде.³¹

Књижевност о Другом светском рату на Косову и Метохији – примери романа и хронике Миодрага Вујовића и Петра Б. Јакшића

О улози књижевности у сазнавању чињеница о злочинима извршеним у Другом светском рату (пре свега Холокауста), указује нам др Милица М. Карић, у својим научним радовима и објављеној докторској дисертацији. Колегиница Карић нам јасно указује на спону књижевности, историографије и културе сећања.

„Желимо да допринесемо култури сећања тако што ћемо показати да постоје начини бављења тешким темама које нису у довољној мери обрађиване у књижевним оквирима без скрнављења историјске тачности. Књижевност је погодна јер је један од најпроводљивијих медијума за превазилажење траума из прошлости и најдоступнија широком аудиторијуму. Књижевност и уметност уопште су једино сигурно место у којем ће пребивати вечно и то је следећи корак који морамо да предузмемо. На самим писцима је да слободно трагају за одговарајућим формама и начинима на које ће ту историјску тему да обрађују све док то чине на морално исправан начин којим се не скрнави сећање на жртве или док се не изврђу и лажирају историјски познате и утврђене чињенице. Најбољи пример за то и модел који треба да се користи је књижевност о Холокаусту“.³²

Такође, колегиница Карић пише и следеће:

„Ретко имамо прилику да се сусретнемо са аутентичним материјалима оних који су директно или на неки други начин чинили злочине,

³⁰ *Исџо*, 182.

³¹ *Исџо*, 169–185.

³² Милица Карић, „Ране децјег страдања највише боле – злочини над децом у Другом светском рату и књижевна представљања“, *Годишњак за истраживање јеноцида* 1/2023, 41.

као сарадници или посматрачи. Увид шире научне заједнице, најпре психолога и социолога, веома је важан за разумевање тих људи, не да бисмо их оправдали на било који начин, већ да бисмо се заштитили од свих будућих сличних појава, наоружани знањем и разумевањем екстремних облика људског понашања, осећања и деловања, да можемо да их препознамо и сузбијемо. А књижевност је најбоље место за промишљање свих људских стања и развијање емотивних и моралних ставовишта јер је доступна и најмлађим узрастима и систему образовања које мора да буде кључно место за обликовање самосвесних и саосећајних појединаца који ће моћи да обликују здраво друштво“.³³

Милица Карић у публикованој дисертацији, анализира романе о Холокаусту, чији су аутори Јержи Козински, Џејн Јолен и Д. М. Томас.³⁴

Дисертација Милице Карић кроз специфичне примере романа о Холокаусту, тумачи односе књижевности и историографије, и потребу историчара да употребљава и вредна књижевна дела, нарочито романа, и то не само због недостатка историјских извора првог реда.

Научна разматрања и закључке колегинице Карић, покушали смо да применимо на примерима романа и хронике о збивањима на Косову и Метохији за време Другог светског рата.

Посебна вештина аутора Момчила Вујовића била је да напише личну и породичну причу, и на тај начин читаоце упозна са односима Срба и Албанаца на Косову и Метохији, као и са значајним историјским догађајима у прошлом веку. У роману се преплићу лична и породична историја, али и општа историја. Аутор пише о колонизацији, стварању породичног дома и имања, о ратовима, о голготи и егзодусу српског народа у Првом светском рату, о исељавањима због албанског терора у Другом светском рату, о италијанској и немачкој окупацији, о злочинама окупатора и албанских квислинга, о начину страдања Срба, о именима жртава, именима злочинаца. Бројни су актери тадашњих збивања који су забележени именом, презименом, надимцима.

Посебно су наглашени злочини Албанаца након италијанске капитулације у јесен 1943. године. Детаљно је описано и исељавање једне српске породице из урошевачког среза, и њен живот у јагодинском срезу, за време немачке окупације. Види се солидарност између различитих делова српског народа према друштвеном слоју из кога потичу, као и географском пореклу, али и идеолошке поделе међу њима. Аутор пише и о ослобођењу Косова и Метохије које су извеле партизанске војне

³³ *Исџо*, 52.

³⁴ У питању су романи *The Painted Bird* (1965) Јержија Козинског, *The Devil's Arithmetic* (1988) и *Briar Rose* (1992) Џејн Јолен и романи Д. М. Томаса *The White Hotel* (1981) и *Pictures at an Exhibition* (1993) од којих су Обојена птица, Бели хотел и Слике са изложбе преведене на српски језик (Милица Карић, *Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса*, (Београд: Музеј жртава геноцида 2024), 13).

формације, пише и о албанској оружаном побуни након ослобођења, о албанским вођама те побуне, о истакнутим партизанским официрима – борцима, о гушењу те побуне, али и о грешкама нових комунистичких власти непосредно након ослобођења.

Кроз неколико цитата из романа покушаћемо да представимо читаоцима намеру аутора да кроз форму историјског романа, пише и о историјским догађајима и људима, који су били актери тих догађаја.

Вујовић пише о бројним српским породичним задругама и породицама, а понајвише о Дангубићима и Павловићима.

Момчило Вујачић почиње своју породичну сагу и уводи у њу читаоце на следећи начин:

„Кажу да несреће и ратови зближавају и сабијају на окуп људе једне нације. Тако у Урошевцу за вријеме Другог светског рата, кад се није знало шта носи дан, а шта ноћ, Лука Дангубић и Крсто Павловић, оба избјеглице код Шпира Дангубића, одмотавају клупко сјећања и подвлаче личну и националну рачуноводствену црту, тражећи смисао битисања на вјетровитој српској земљи. Уз двије запаљене цигарете херцеговачке 'шкије' тече неуморна прича као у Хиљаду и једној ноћи“.³⁵

Лука Дангубић, један од главних актера овог историјског романа, беседи о почетку Другог светског рата, немачкој и италијанској окупацији, као и о терору Албанаца на Косову и Метохији над Србима.

„На овом црном и несрећном Косову – започиње нашироко Лука Дангубић – одувјек је био тежак живот српском народу. Као да смо и сами нешто Господу згријешили, те нас је отписо и оставио на вјетрометини ко шаку сламе 'међу вихорове'. Откад нас Хитлер пороби и државу нам распарча и даде својим слугама на управљање и на истребљење Срба, од тада бијела дана не виђесмо, не само ми овђе на Косову и у Метохији него у цијелој држави ће гођ има српског православног ува. На двије године прије но што ће нас бомбардовати Хитлер, Мусолини, његов пријатељ, окорјели фашиста, поробио је Албанију. Да би лакше владо тим дивљим и непокорним народом, он им је обећао да ће им направити дупло већу државу, коју је назва Велика Албанија“.³⁶

„Шиптари су од априла четерес прве па све до краја четерес треће вршили протјеривање српскога народа. Прво су палили непожњевена жита, па онда сточну храну (сламе и сијена), а онда штале и куће по селима у којима су Срби били у мањини. Тако су Срби почели бјежати из мањих села у већа, гдје су били бројнији, гонећи пред собом стоку и преостало покућство. На тај начин смо се укрупњавали у већа села да бисмо некако преживљели, тако да су мања села остала потпуно чиста“.³⁷

35 Момчило Вујовић, *Од Косова до Косова*, прва књига, (Београд: Свет књиге, 2019), 7.

36 *Исћо*, 7.

37 *Исћо*.

„Њемачка солдатеска послѣје капитулације Италије даје Косово на управљање Шиптарима и Бугарима. Тад почиње убијање Срба и њихов прогон из градова. Тада су по цијелом Косову и Метохији српска села махом остала без Срба, који су нашли привремени смјештај у Урошевцу. Овдје ћу навести поименце сва српска села која су остала пуста: Совтовић, Сазлија, Реткоцер, Јерли Талиновац, Сојево, Биба, Старо Село, Јерли Перлез, Муховац, Бабљак, Косин, Сарајиште, Влашка Бара, Неродимље, Заскок, Плешина, Гатње, Рака, Некодим, село Варош и још нека“.³⁸

Вујовић је пажњу посветио покољу српског живља који се десио 11. септембра 1943. у општини Урошевац, а са посебним освртом на ликвидације Срба у самом граду Урошевцу. Албански квислинзи су извршили ове злочине непосредно након италијанске капитулације. У роману су наведена поједина имена жртава и имена извршилаца злочина, као и начин на који су се убиства догодила. Посебну трагичност том дану и ноћи даје податак да су чак 43 српске породице у граду изгубиле блиског члана фамилије.³⁹ Почетак тог злокобног дана није наговештавао да ће се догодити нешто страшно. Вујовић пише о 11. 09. 1943. у Урошевцу, на следећи начин:

„Једанаести септембар 1943. године освануо је као и други дани до тада. Народ се размилио по читавој вароши; сваки иде за својим послом. Продавнице нормално раде иако је у њима све мање робе. Највећа потражња била је за петролејем, односно гасом за лампе. У народу се говорило: кад у кући има брашна, соли, шећера и гаса, онда је лако зиму сачекати. Тога дана слави Урошевачка црква празник Усјекованије главе Јована Крститеља“.⁴⁰

Вујовић веома сликовито описује акцију албанских квислинга тога дана:

„А онда попут муње почеше небо да шарају свијетлећи меци. Послије пучњава, као под неком узбуном, појави се група помахниталих Шиптара. Сви су на себи имали бијела сукнена одијела са црним гајтанима низ ногавице и бијеле капе, као да су овог тренутка стигли из Руговске клисуре. Сваки од њих је имао преко груди најмање по два укрштена реденика муниције. Већином су имали италијанско оружје, које су одузели од карабињера када је Италија капитулирала. [...]

Шиптари су прво отишли најприје код породице Лазић, а затим једна група оде и залупа на врата породице Љамића. Врата су била закључана и нико се не појави да их отвори. Шиптари су галамили и гласно псовали српску мајку зашто нико не отвара. Они навалише да кундацима ударају у врата, која се на силу отворише. Уз неартикулисане крике и вику изведоше Љубомира Љамића и на прагу му рафалом пре-

³⁸ *Исџо*, 8.

³⁹ *Исџо*, 25–31.

⁴⁰ *Исџо*, 25.

кратише живот. Из куће истрчава и вршти његова уплакана мајка и моли да га не дирају више, покушавајући да га подигне и унесе у кућу. Један Шиптар је удари ногом и она паде поред сина. Док из његовог тијела истиче крв, они у њега сасуше још један рафал. Из куће Љамића чује се врисак чељади.

Тада Шиптари прелазе улицу и иду према металној капији Шпира Дангубића. Томо (Павловић) се од страха скаменио, али је однекле знао да се у рату могу догађати и чуда. Одједном је примијетио да испред Шпирине капије стоји један Шиптар са машинком и са прстом на окидачу. На Шиптаре који су пошли према капији уперео је цијев машинке и очима им показао да иду даље. Никада нико није сазнао ко је био тај Шиптар. Говорило се да се он из Урошевца одселио у Скопље. Никада нико није сазнао ко је био тај Шиптар.

Како је ноћ одмицала, све су се чешће чули рафали и непрестана кукњава и јецаји српских жена са обје стране улице. Тада су у комшилуку ухватили и на кућном прагу стријељали оца Митра Перуновића и ранили му сина Миша, који је преживио, јер га је отац заклонио својим тијелом. Вриска се чула и из куће Војислава Марјановића, Младена Димитријевића и Илије Синадиновића.

Код њих су поубијали сву мушку чељад. Сву ноћ се чула вриска и пуцњи по Урошевцу, али је највише страдало у Црногорској улици. Побијени су још Ђорђе Булатовић, Марко Дунђеровић, Драгољуб Марић, Стеван Пудар, Ђорђе Милић, Рајко Тодоровић и многи други. Те ноћи су убијена 43 српска домаћина са појединим члановима породице. Те ноћи је убијен братаца Лука Дангубића, Шпиров најмлађи син Анто, Гале, како су га од милоште звали. Није имао ни 16 година⁴¹.

„У Некодиму, селу на трећем километру од Урошевца, исте те ноћи 11. септембра извукли су из кућа на најбруталнији начин и постријељали највиђеније домаћине: Данила Комада са његовим сином Пером, Павића Савовића, Манојла Муршића, Мирка Биберцића, Благоја Поповића, Деспота Богошевића и његовог мањољетног сина Александра са непуних 15 година. Иако је Некодим удаљен 3 километра од Урошевца, чули су се урлици и запомагања људи који су умирали на тешким мукама. Марко Дамјановић је успио да се у тојноћи извуче и отргне од те повезане групе Срба и из мрака пратио шта зликовци раде. У шумици испод цркве започела су невиђена звјерства над беспомоћним људима. Марко је из жбуња све посматрао и препознао све целате и убице своје дјеце, синова Вукана и Воја, и осталих које су зверски мучили. Живима су вадили очи, одсијећали језике, живе су драли, кидали полне органе и стављали им у уста. Двојицу су тако изнемогле однијели до звоника и везали им канап за полни орган и тако су висили. Како су се од великих и неиздрживих болова драли и трзали да дотакну земљу, тако су звона

41 *Исћо*, 27–28.

звонила, па је то још страшније бивало. Жене које су дошле сутрадан да преузму мртве, нашле су само гомилу костију и меса. Сви мученици пренесени су на ћебадима и сахрањени у шумици недалеко од цркве. Овај незапамћени и крвави злочин направили су, по причању јединог преживјелог свједока Марка Дамјановића, Шиптари из Урошевца и околних села. Међу њима је препознао Ајдинија Матоша и његову браћу Имера Руплу и Ризу Гогу, сви из Урошевца, Исљам Жарина из Горње Плешине, Зија из села Кошаре и други које у мраку није добро видио, па их није могао препознати.“

Марко Дамјановић је убрзо убијен од албанских квислинга.

„Те септембарске ноћи као пожар ширио се лелек, врискови и кукњава, која се као ватра повремено распламсавала, а затим утишавала. То се дешавало махом у црногорским кућама, јер су са доласком родбине сви оплакивали покојника“.⁴²

Потресне су речи које наводи аутор, а говори их мајка у најбољим тренуцима над телом убијеног сина.

„Од јутрос је жалост и у кући Дангубића. Жене кукају над мртвим Антом. Оплакују га и умивају га сузама. Мајка Коса је најгласнија. Жене је повремено освјешћују хладном водом. Кад се поврати лелече: – Гале, сине мој, очи мајчине, доброто моја, поносу мајчин, животе мој! Кога ће мајка испраћати и дочекивати? Ко ће стару мајку разговарати, сине, рано моја жива?“⁴³

Писац описује општу ситуацију на Косову и Метохији, пре и после капитулације Италије септембра 1943:

„Цијело вријеме рата све до 1943. Албанију, Косово и Метохију Италија је држала под окупацијом. До тада се и могло некако живјети. Капитулацијом Италије 9. септембра власт на Косову преузели су Шиптари и Бугари, уз благонаклон став њемачке окупационе власти. Шиптари су почели тада прогон православног живља са Косова и из Метохије. До тада су чистили села и сабијали становништво у градове, а сада су кренули да очисте и градове. Дојучерашње пријатеље и покровитеље Талијане су разоружавали и убијали на сваком кораку, како би дошли до велике количине наоружања. Тако је дошло до још веће затегнутости између Шиптара и Срба“.⁴⁴

Идеолошке поделе унутар српског националног корпуса могу се показати кроз Вујовићево казивање о четничком официру Петру Тркљи, колонисти из Херцеговине на Косову. Тешке и опоре речи, које Вујовић приписује Тркљи, непогрешиво задиру у понашање и менталитет српског народа. Речи су упозоравајуће и пророчке. Оне на јасан начин приказују и грешке српског народа, лаковерност и искључивост, које

⁴² *Исџо*, 28–29.

⁴³ *Исџо*, 29–30.

⁴⁴ *Исџо*, 31.

понекад не остављају ни промил могућности да се исправе или бар делимично коригују погрешно делање и поступци. Тркља са миром хришћанског мученика, прихвата страдање од братске руке, са надом да ће се Срби освестити и схватити где их води једна идеологија (комунистичка), која је била успешна у рату, кроз оружану борбу против окупатора и квислинга, али због унапред усвојених идеолошких матрица, њени припадници су правили и грешке након ослобођења, на штету сопственог народа, нарочито на просторима Косова и Метохије.

Вујачић наводи речи Петра Тркље, официра ЈВуО, који саветује народ, који је избегао са Косова и Метохије.

„Драга браћо, Бог је оставио свим људима, па и нама, право на живот, да живе и да раде оно што најбоље знају радити и од тога да се може живети. Тако је било увек до данас, а надам се да ће тако и надаље бити. Ја знам вашу, нашу и ситуацију целе државе. У рату смо не зато што смо ми хтели, већ зато што нас није нико ништа ни питао. Ми смо мала земља, која се налази на ветрометини између великих сила, па ми страдамо због њихових рачуна. Осећам да није свима баш јасно ово што сам рекао. Покушаћу да вам то објасним сликовитије. Ви знате кад чобани у пољу чувају стоку, они пазе да стока не направи штету по њивама и да се волови међусобно не пободу. Али кад се деси да чобани изгубе контролу, па волови насрну један на другог, борећи се да надјачају противника или да га распоре, чобани их обично раздвајају. Волови остају живи, али је страдала њива с усевима. Браћо, ми смо данас та њива, па вас молим да издржите још мало у овој невољи.

Сваки рат се једном заврши. Стрпите се и радите оно што најбоље знате да прехраните породице и да будете сви на окупу и да вам не фаלי ништа осим завичаја. Доћи ће време када ћете се опет вратити на своја имања. О томе се брину влада и војска. Видим ја да сте прави домаћини и да патите, јер се осећате да сте на туђем. Ја вам могу дати пасоше и да идете куда год хоћете, али вам за овде то не треба. Ви ћете бити распоређени по селима и свако домаћинство ће примити бар по једну породицу. Ко хоће, може ићи према Нишу и југу Србије. Тамо се бар за сада мање ратује. Обезбедићу возове у том правцу, па где год ко жели, може ићи и бавити се својим занимањем. Али од политике бежите што даље. Политика није донела никоме добра, па неће ни вама“.⁴⁵

Вујовић наводи такође и речи Петра Тркље, упућене народу пред његово стрељање од партизана.

„Ја данас гинем за краља и отаџбину, али са великим жалом у души што гинем од српске руке. Зато се борите да међу вама не буде братоубиства и братске одмазде. То води затирању и ископу српског рода. Зато чувајмо нашу државу, нашу веру, наше школе, нашу писменост, српски говор. Ми у рату можемо изгубити део државе, али га можемо

45 *Исћо*, 60–61.

поново вратити, али ако се ту не чује српски језик и не користи српско писмо, никада га не можемо вратити. Зато, браћо, да између вас и мене не би дошло до подвајања, које би поделило и народ, ја вам се уклањам с пута и гинем под заклетвом краљу и отаџбини“.⁴⁶

Фокус у роману је на жртвама које су страдале у терору албанских квислинга у Урошевцу и околним селима у септембру 1943. године.

Момчило Вујовић је у роману „Од Косова до Косова“ (прва књига) исказао познавање историјских чињеница, не само у 20. веку, већ и у ранијем периоду. Кроз те приче, представљен је вишевековни српски карактер Косова и Метохије. Пред нама је и историја српске породице, али и историја живота на Косову и Метохији у неколико деценија прошлог века, нарочито у урошевачком срезу, и у самом граду Урошевцу, али и историја међусобних односа Срба и Албанаца, који су неизбежно утицали на појединачне судбине људи и на целокупни живот.

Петар Б. Јакшић пише да су у време Другог светског рата, у Врелу, Липљану и Старом Грацком страдали бројни Срби од окупатора и албанских квислинга. Према подацима које наводи Јакшић, у Врелу је страдало 47, у Липљану 18, а у Старом Грацком 12 Срба. У читавој општини Липљан сматра се да је било преко више стотина убиства, стрељања, погибија бораца и цивилних лица. Терор над Србима повећан је крајем 1942. и почетком 1943. године. Срби из Липљана и околних села интернирани су у логоре у Албанији.⁴⁷

Ми смо се определили да у осврту на драгоцен Јакшићев рукопис, нарочито укажемо на неке чињенице на које нас аутор подсећа, а односе се на ратна збивања на Косову током Другог светског рата, на окупацију, отпор против окупатора и албанских квислинга, злочине извршене над Србима на Косову током окупације.

Владимир Владо Аксић рођен је у Доњој Гуштерици 1917. Био је члан СКОЈ и КПЈ. Заробљен је од немачких окупатора и интерниран у логор у Немачкој. Успео је да побегне из логора – тврђаве „Бизмарк“ 1943. Од тада се о њему губи сваки траг.⁴⁸

Убијена су 22 партизана у нападу на село Пропаштицу. Нападнути су и партизани у Старом Грацком и у Липовици. Нападаци су били италијански окупатори и албански квислинзи, фашистичка полиција и албански сељаци.⁴⁹ У фашистичким акцијама нарочито су били активни полицајци: Мурат Мехмети из Глоговца, Ђерим Абдулахи из Бандулића, као и Смаил Драгај, Старо Рујце и Незир Назифи, Буја – Бујанце.⁵⁰

⁴⁶ *Исџо*, 76.

⁴⁷ Петар Б. Јакшић, *Космеј – Липљан, њизори нејојмљивој сѣрадања*, (Београд: Културно-просветна заједница Србије, 2019), 10.

⁴⁸ *Исџо*, 19.

⁴⁹ *Исџо*, 25.

⁵⁰ *Исџо*, 26.

Терор над Србима повећан је крајем 1942. и почетком 1943. Велики број Срба из Липљана и околних села интерниран је у логоре у Албанији, а међу њима су били и Гала Аксић и његов најмлађи син Новак Аксић, иако није био пунолетан.⁵¹

Италијански окупатори и албански квислинзи блокирали су и напали село Суви До, у општини Липљан, 14. јануара 1943. Тада је Милутин Аксић успео да се извуче из блокаде и да крене ка суседном Лапљем селу. У организованој потери за њим је убијен. Аца Маровић и Роберт Гајдик, Чех по националности су заробљени. Они су два дана мучени у полицијској станици у Липљану, али нису никог одали. Извели су их и пред насилно окупљеним народом су их стрељали на гробљу у Липљану. Тело мртвог Милутина Аксића изложено је на степеницама, на улазу у школску зграду. Доведена је Милутинова мајка Анка, да преузме тело сина. Анка је рекла да то није њен син. То је била тешка и храбра одлука, јер је на тај начин, иако је доживела тежак губитак услед погибије једног сина Милутина, заштитила супруга Галу и синове Станоја и Новака.⁵²

Група од девет партизана из шарпланинског одреда затекла се првог фебруара 1943. у Старом Грацком. Ту је требало да преноће и да се упуте у село Врело. Смештени су у кући Андрије Самарџића, која је била изван Старог Грацког. Међутим, откривени су од стране албанских квислинга и били су опкољени. У тој борби сви су погинули, а међу њима и Видоје Аксић, петнаест дана након погибије брата Милутина. Видоје је успео да се пробије из обруча, и кренуо је ка селу Малом Рибару да затражи помоћ. Ухваћен је од стране албанских квислинга, мучен је до смрти. Његово тело заједно са телима сабораца било је изложено на истом месту, као и тело брата Милутина. Његова мајка је поступила на исти начин, као и када су је довели да преузме тело сина Милутина.⁵³

Вукота Мирјачић са својом породицом (супруга Савица, син Ђуро) имао је значајну улогу у организовању становништва за оружани отпор против окупатора и квислинга. Сеоски одбор који је руководио одбраном села преименован је у народноослободилачки одбор за голешку општину, са седиштем у Врелу, а председник је био Вукота Мирјачић. Целокупно становништво Врела, али и суседних српских села, ангажовало се у одбрани села, прихвату избеглица, спречавању исељавања и у оружаном борби. Због тога је становништво Врела било изложено различитим облицима терора, пребијању, интернацији у логоре у Албанији, Италији, Рајху, стрељањима и убиствима на други начин.⁵⁴

Напади албанских квислинга били су све чешћи, а нарочито после 9. марта 1943. и масовне одмазде окупатора и квислинга. Тога дана су

⁵¹ *Исџо*, 27.

⁵² *Исџо*, 28.

⁵³ *Исџо*, 29–31.

⁵⁴ *Исџо*, 52–54.

многи пребијени, стрељани су Миле Зораја и његов син Дане, Ђуро Штикавац и Милун Безмаревић, а 40 мештана Врела одведено је у интернацију у логор Порто Романо. Кићун Мирјачић убијен је 13. марта 1943. испред своје куће у селу Врело. У сталним нападима у близини њихових кућа, погинула је и Даринка – Дара Мирјачић, која је имала 18 година. То се догодило 27. марта 1943. године. Са њом је погинуо и Станко Бурић (касније проглашен за народног хероја). Тог пролећа 1943. године, под сталним нападима породица Мирјачић је протерана из својих кућа. Као избеглице, прво су се сместили у већа српска села. Ђуро Мирјачић је касније са породицом отишао у Ваљево.⁵⁵

Савица Мирјачић је и после одласка, одржавала везу са партизанима у Врелу и обилазила гробове кћерке Даринке и девера Кићуна. Када је дошла да обиђе Даринкин гроб 28. августа 1943, то је дојављено албанској полицији у селу Радево, у голешкој општини. Савица Мирјачић је ухваћена на гробљу у Врелу, потом је одведена у Радево, у станицу полиције, где су је мучили и убили. Никада није откривено где је њено тело покопано. Постоје само индиције да су тела три становника Врела: Савице Мирјачић, Луке Врачара и Мила Лукића, закопана тамо где су и мучени и убијени.⁵⁶

Током рата, страдала је и породица Мила и Софије Зораја из Врела. Становници Врела су били на удару терора окупатора и квислинга, током читавог периода окупације, а нарочито у 1943. години. Становници села су повремено окупљани од окупатора и квислинга после инцидента у дворишту школе. Тада су мучени и злостављани, а након тога поједини становници села, већином одрасли мушкарци су одвођени у затворе или у интернацију у логоре. Од мештана је тражено да предају оружје, да пријаве сакриване борце. У многим кућама и шталама била су направљена складишта за оружје и технику за штампање пропагандног материјала, али и за сакривање људи. Породица Зораја имала је јединствено и необично склониште у бунару, који се налазио у дворишту. То склониште је имало два улаза, један из куће, а други из отвора бунара. Склониште никада није откривено.⁵⁷

Становници села Врело, а посебно породица Зораја претрпели су велики терор 9. и 10. марта 1943. Осмог марта у кући Јелене Јовановић, удовице, која је живела са сином Илијом, обележаван је Дан жена. У кући је био већи број становника села, нарочито омладине. Суседна кућа поред Јеленине, била је кућа породице Зораја. Италијани су чули песму и гласан говор, па су намеравали да изврше контролу у тој кући. Повод за терор био је следећи: партизан Момчило Јовановић Заврзан, који је био на стражи поред куће Јелене Јовановић, убио је једног италијанског караби-

⁵⁵ *Исџо*, 55–56.

⁵⁶ *Исџо*, 57–58.

⁵⁷ *Исџо*, 65–66.

њера, а другог ранио. Договорено је да се у склоништу породице Зораја сакрије син Јелене Јовановић, Илија, јер се убиство карабињера догодило у дворишту Јеленине куће, и претпостављало се да би њен син јединац био стрељан за одмазду. Село Врело је било опкољено 9. марта од италијанских карабињера, албанске полиције и добровољаца (вулнетара). Сви мушкарци од 15 до 80 година, доведени су у двориште куће Јелене Јовановић. Међу њима се налазио и Миле Зораја са петорицом синова, док је Илија Јовановић био у склоништу породице Зораја. Окупатори и квислинзи мучили су и тукли Милу Зораја са синовима Миланом, Јовом, Стојаном, Исом и Даном. Нико ништа није одао. Миле Зораја је стрељан за одмазду. Тада су стрељани и Зорајин најмлађи син Дане. Истом приликом стрељани су и Ђуро Штикавац и Милун Безмаревић. Следећег дана, 10. марта, поново су окупљени сви мушкарци из села. Из строја је издвојено 40 људи који су одведени у интернацију, у логор Порто Романо у Албанију. Јелена Јовановић је одведена у полицијску станицу у селу Магура, а потом у затвор у Приштини. Јеленина кућа је запаљена.⁵⁸

Новица Дејановић био је 1941. за време окупације изабран за секретара партијске „ћелије“ КПЈ у Липљану. До тада је био секретар СКОЈ-а. Новица је отишао у партизане новембра 1944. године. Његова рођака Вера Дејановић погинула је у борби против Бугара децембра 1943. године. Новичин рођак и имењак Новица Дејановић обешен је са групом антифашиста у Призрену 30. августа 1944. Сестра Љубица била је у логору у Немачкој. Брат Видосав разболео се у току рата и умро.⁵⁹

Бројни Срби су протерани након окупације са својих огњишта на Косову и Метохији. Неки су одлазили у централну Србију. Један број породица дошао је у село Врело. Породица Божа и Марице Биговић, протерана из Мале Добрање, нашла је уточиште у домаћинству Павла Јакшића. Павле и Божо су били пашенози. Божо Биговић и његов син Мирко, који је имао свега петнаест година, пошли су за Приштину да самељу жито, и да тамо преузму оружје неопходно за одбрану села. Страдали су у заседи албанских квислинга и убијени су код села Ариљаче.⁶⁰

Новембра 1943. године, у Павловој кући, у соби у којој су седеле мајка Марица, затим Роса и Милева, Владове сестре од тетке, убијен је хицем испаљеним кроз прозор Владо Биговић, син Боже и Марице. Владо је био секретар СКОЈ-а општине Голеш у Врелу. Убица је откривен тек 1958. године. То је био Албанац по имену Етем из села Ариљаче. Осуђен је на седам година затвора.⁶¹

Гојко Јакшић био је учесник НОР-а од 1941. до 1945. године. Примљен је у СКОЈ јуна 1941, а у КПЈ децембра 1941. Први пут је ухапшен у

58 *Истио*, 67–70.

59 *Истио*, 85–87.

60 *Истио*, 112.

61 *Истио*.

лето 1942. године, када је са мајком Станом и сестром Росом радио на њиви. Тада су их напали албански квислинзи из села Медвеца. Гојко је бранио мајку и сестру, тако што је испалио хитац изнад глава албанских квислинга који су кренули према њима. Албанци су се повукли, али су убрзо дошли италијански карабињери, који су Гојка спровели у затвор у Приштини. Фашистички суд га је осудио на казну затвора у трајању од осам година. Казну је издржавао у приштинском затвору, из кога је успео да се ослободи у јануару 1943. године.⁶²

Три групе партизана убијене су 1943. у околини Врела, Старог Грацка, Липовице и Сувог Дола. У селу Врело, током 1943. године, италијански окупатори и албански квислинзи вршили су стални терор. Кулминација се догодила у марту, када су убијена четворица Срба, а 40 мештана одведено у интернацију у логор у Албанији.⁶³

Дешавала су се честа убиства и отмице српског живља. Августа 1943. одведено је петнаест становника села Врело, међу њима браћа Гојко и Никола Јакшић. После капитулације Италије, Гојко Јакшић био је у затворима у Дебру, Призрену и Ђаковици. Из затвора у Ђаковици са групом Врелана успео је да побегне и да се врати у Врело.⁶⁴

Марта 1944. године са партизанском четом од 54 борца из Врела, Косова Поља, Добрева, Сувог Дола, Коморана, Приштине и других места, Гојко је пошао да се прикључи партизанима у Топлици. Код села Пропаштице упали су у заседу балиста. Тада су погинула 22 партизана, 24 су заробљена, а осам је успело да оде у Топлицу. Тада су рањена четворица партизана, а међу њима и Гојко Јакшић. Одведен је у приштински затвор, потом у Италију, и на крају у логор К-16 – Кеништок плац у Бечу. У овом логору остао је до краја рата.⁶⁵

Ристо Вујачић је био интерниран са делом мештана Врела у логор Порто Романо у Албанији марта 1943. године. Већина интернираних, укључујући и Ристу, вратила се у село после капитулације Италије, 9. септембра 1943. године. У другој половини 1943. године, 50 становника Врела интернирано је у логор у Приштини. Међу њима је поново био и Ристо Вујачић. У овом логору остали су до ослобођења крајем 1944.⁶⁶

Након капитулације југословенске војске у Априлском рату 1941. године, Марко Вуковић – Шарац са братом Аћимом, комшијама Јаковом Симовићем – Солунцем, Мићом Радоњићем, Радосавом Никићем, младићима Драгом Миловићем и Мирком Вујачићем, као и још неким становницима Врела, узео је оружје и супротставио се италијанским оку-

62 *Исџо*, 113.

63 *Исџо*, 114.

64 *Исџо*.

65 *Исџо*.

66 *Исџо*, 124.

паторима и албанским квислинзима. У селу Врело окупатори и квислинзи вршили су различите видове терора: мучења, интернације, стрељања, убиства, паљење кућа, прогон становништва. Један број мештана Врела пребегао је у централну Србију.⁶⁷

Село Старо Грацко налази се поред пута Липљан – Призрен. Удаљено је један километар од реке Ситнице, а од Липљана два километра. Крајем јануара 1943. године, албански квислинзи убили су девет партизана у Старом Грацком, који су били на путу за село Врело, а међу њима су била и двојица партизана из Старог Грацког: Недељко Милићевић и Илија Мирковић. Међу партизанима који су погинули у Липовици априла 1943. године, било је и становника Старог Грацког: Славко Ђиповић и Мирко Одаловић. Испред своје куће стрељан је Андрија Самарцић. После ликвидације ове групе партизана, појачан је терор над Србима из села Старог Грацког. Тражени су сакривени партизани и оружје. У близини села стрељан је Миле Драшковић. Скоро половина мештана пребегла је у централну Србију. Страдало је 12 мештана села, у Немачку је интернирано осам, а у Албанију десет људи. Током рата било је ухапшено 35 становника села. У партизанима је било 47 житеља Старог Грацког.⁶⁸

Никола Бркљач је до избијања Другог светског рата био успешан трговац у Липљану. Немци су ушли у двориште његове куће са намером да га стрељају, међутим, када су га чули да говори немачки језик, одустали су од намере. Он им је рекао да живи у својој кући у Липљану и да никада није направио никакво кривично дело. Након тог догађаја Никола је отишао у централну Србију, преко Прокупља за Краљево. У Краљеву се затекао приликом вршења немачке одмазде – стрељања становника Краљева октобра 1941. године. Никола је такође био у колони грађана Краљева, које су припадници Вермахта водили на стрељање. Међутим, одлучио је да побегне и успео је у томе. Био је сведок масовног стрељања у Краљеву. Након тога извесно време остаје у Краљеву, па одлази у Прокупље, да би се вратио у Липљан, где је био повезан са покретом отпора, као илегалца, све до одласка у партизанае.⁶⁹

Историјска дешавања описао је и Петар Б. Јакшић у књизи мањег обима *Космет – Липљан, ђризори нејојмљивој сѣрадања*, а која представља кратке хронике неколико породица са територије општине Липљан, са нарочитим освртом на Други светски рат и НАТО агресију из 1999. године. Јакшић је историчар по струци, што му је била олакшавајућа околност за писање ове хронике. Радио је као наставник у основној школи, а такође је допринео и развоју важних институција на Косову и Метохији: НИРО „Јединство“ из Приштине и Радио Приштина.

⁶⁷ *Исѣо*, 139.

⁶⁸ *Исѣо*, 146–148.

⁶⁹ *Исѣо*, 163–165.

Култура сећања о српском страдању на Косову и Метохији и музејска пракса у Музеју жртава геноцида

Музеј жртава геноцида је референтна установа културе од националног значаја. У питању је институција јединствена, не само на подручју Републике Србије већ и читаве југоисточне Европе.

Музеј је основала Народна скупштина Републике Србије 1992. године ради трајног сећања на жртве геноцида почињеног над Србима, прикупљања, обраде и коришћења података о њима и остваривању обавеза из Међународне конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Музеј се, истовремено, бави и прикупљањем, обрадом и коришћењем података о Холокаусту и Самударипену.

Музеј прикупља, обрађује и чува: податке о појединачним и групним жртвама злочина геноцида и другим геноцидним чињеницама; грађу о злочину геноцида, службена документа, спискове, сведочења, музејске експонате, фотографије, филмове, видео и тонске снимке, књиге, медицинску и другу документацију и др.; податке од значаја за утврђивање организатора, извршилаца злочина, наредбодаваца и саучесника одговорних за учињене злочине геноцида; податке о спасиоцима жртава геноцида; утврђује и ради на обележавању места страдања (логора, јама, стратишта) жртава; обезбеђује коришћење културно-историјске грађе и сазнања којим располаже у културне, образовне, васпитне, информативне и друге сврхе путем излагања ове грађе у оквиру сталних и повремених изложби, публиковања и на други начин доступним јавности; сарађује са сродним институцијама у земљи и иностранству.

Документација која се налази у Музеју својим садржајем односи се поред злочина геноцида и на ратне злочине, етничка чишћења, стратишта, јама, логоре, затворе, принудна расељавања, покрштавања, узимање талаца, принудни рад, пљачку и уништавање имовине, културно-историјских и верских споменика, употребу недозвољених средстава у борби.

Музеј као најзначајније датуме обележава 22. април и 21. октобар, који су и државни празници у Републици Србији, и који имају велики значај у култури сећања на жртве у Другом светском рату.

Национални дан сећања Републике Србије на жртве геноцида почињеног над Србима, као и на жртве Холокауста и Самударипена утврђен је још 1992. године Чланом 2. Закона о оснивању Музеја жртава геноцида. Тиме је Република Србија постала прва земља у свету која је, знатно пре Резолуције Генералне скупштине Уједињених нација која је 2005. године усвојила резолуцију о успостављању Дана сећања на жртве Холокауста, установила свој национални дан сећања.

Законом о изменама и допунама закона о државним и другим празницима у Републици Србији 22. април истовремено је утврђен и као државни празник.

Систем концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу постојао је од августа 1941. до 22. априла 1945. године и представљао највећи логор и стратиште на простору окупиране Југославије у Другом светском рату.

Истим Законом о изменама и допунама закона о државним и другим празницима у Републици Србији установљен је као државни празник и Дан сећања на српске жртве у Другом светском рату, у знак сећања на ратни злочин масовног стрељања – одмазде цивилног становништва Крагујевца и околине које су извршиле немачке окупационе снаге 21. октобра 1941. године.

Усвајањем Закона о музејској делатности у октобру 2021. године, Музеј је постао матични музеј у Републици Србији за неговање културе сећања на жртве геноцида и Холокауста.

Одлуком Владе Републике Србије од 21. септембра 2023. године Музеју жртава геноцида је додељено на старање и управљање Спомен-подручје „Јајинци“.

Ако анализирамо питање ратних злочина извршених на Косову и Метохији у Другом светском рату, Музеј жртава геноцида значајно доприноси осветљавању проблема путем објављивања књига и зборника документарне грађе, реализације изложби са каталозима, израдом игра-но-документарних филмова, држањем предавања у институцијама културе, просвете и науке у Републици Србији, са посебним фокусом на сарадњу са институцијама у Аутономној покрајини Косово и Метохија.

У овом раду представили смо основне податке о изложби Музеја жртава геноцида „Прећутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату“ и документарно-играном филму Музеја жртава геноцида „Крст са Косова“, са фокусом на места и институције где су представљени пред бројном публиком различитог узраста.

Изложба Музеја жртава геноцида „Прећутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату“ реализована је током 2022. и 2023. године, а представљена у јавности 2023. и 2024. године. Аутор изложбе је др Ненад Антонијевић, музејски саветник у Музеју жртава геноцида. Аутор поставке је др ум. Никола Радосављевић, уметнички директор Музеја жртава геноцида. Изложба је представљена у шест изложбених простора у шест градова Републике Србије и Републике Српске: Народни музеј Крушевац, 1 – 25. март 2023, Завичајни музеј Параћин, 23. мај – 23. јун 2023, Музеј Херцеговине Требиње, 25. октобар – 25. новембар 2023, Градски музеј Косовска Митровица, 14. март – 14. април 2024, Народни

музеј Краљево, 28. јун – 9. август 2024. и Галерија синагога, Народни музеј Ниш, 20. новембар – 20. децембар 2024.⁷⁰

Током првог постављања изложбе организоване су следеће образовне активности: два предавања у две основне школе: Основна школа „Велизар Станковић Корчагин“, Велики Шиљеговац и Основна школа „Жабаре“, Велика Врбница 17. марта. Предавање и стручно вођење кроз изложбу Музеја жртава геноцида „Пређутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату“: 17. и 24. марта, седам групних вођења са следећим школама: Гимназија „Вук Караџић“ Трстеник, Прва техничка школа Крушевац, Медицинска школа Крушевац, две групе, Политехничка школа „Милутин Миланковић“ Крушевац и Школа за основно и средње образовање „Веселин Николић“ Крушевац, две групе.

На изложби су представљени музеалије и документарна грађа: факсимили и/или оригинали архивских докумената, факсимили и/или оригинали документарних фотографија, писама и телеграма, видео и аудио записи, наоружање, народна ношња. Такође су представљене документарне фотографије из збирки и фондова Музеја жртава геноцида, Архива Југославије, Војног музеја и Етнографског музеја, као и фотографије преузете са два интернет портала (*Bandenkampf in Jugoslawien 1941–1945.* и *Albanian History*). На изложби је представљено и пешадијско наоружање војних формација које су дејствовале на Косову и Метохији у Другом светском рату. Представљено је и лично наоружање истакнутих припадника југословенског партизанског покрета на Косову и Метохији. Сви поменути предмети део су збирки Музеја жртава геноцида, потом Музеја Југославије као и Народног музеја – Крушевац, где је изложба први пут представљена, али и других музеја где је изложба била представљена. Такође, део експоната у виду сегмената традиционалне народне ношње Срба из више регија у оквиру АП Косово и Метохија, како староседеоца тако и насељеника, уступио је Ансамбл народних песама и игара Косова и Метохије „Венац“ из Грачанице.⁷¹

Получасовни документарно-играни филм „Крст са Косова“ представља страдање српског народа на простору Косова и Метохије од краја 19. до почетка 21. века са посебним освртом на злочине извршене током Другог светског рата.

70 Изложба Музеја жртава геноцида „Пређутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату“ (<https://www.2.muzejgenocida.rs/precutani-zlocin-dr-nenad-antonijevic?i=nenad-antonijevic-precutani-zlocin-002-srb>, датум приступа 7. 5. 2025); Ненад Антонијевић, *Пређутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату*, (Београд: Музеј жртава геноцида 2023), 129; https://www.2.muzejgenocida.rs/images/Precutani_zlocin_katalog_website-1.pdf, датум приступа 7. 5. 2025).

71 *Исфо*, 59–60.

Реализацију филма омогућили су: Министарство културе Владе Републике Србије, Фондација Музеја жртава геноцида и „Телеком Србија“. Редитељ филма је Ивица Видановић. Продуцент је Бојан Арбутина, в. д. директора Музеја жртава геноцида. Сценарио је написао Божидар Кнежевић. Стручни консултанци су др Ненад Антонијевић и Никола Милошевски. Основа за овај филм била су истраживања др Ненада Антонијевића, из којих је проистекла докторска дисертација и научна студија истог аутора.⁷²

Филм је у 2025. години, до сада приказан у Грачаници (Дом културе) 22. јануара, у Ранилугу (Дом културе „Радомир Поповић“), у Косовској Каменици (основна школа „Десанка Максимовић“) 23. јануара, Косовској Митровици (Филозофски факултет) 24. јануара, Београду (МТС дворања) 15. фебруара (званична премијера), у Сенти (Српски културни центар „Стеван Сремац“) 25. фебруара, у Краљеву (Народни музеј) 11. марта, у Гораждевцу (основна школа „Јанко Јовићевић“) 27. јуна, у Ораховцу (Културни центар) и у Осојану (основна школа „Радош Тошић“) 28. јуна.⁷³

Закључак

Део српског становништва је протеран са Косова и Метохије или је био принуђен да побегне са ове територије, да би избегао смрт. Процене су да је око 40.000 Срба напустило италијанску, 30.000 немачку, а 25.000 бугарску окупациону зону. Срби су одлазили са овог подручја све до августа 1944. Према нашим истраживањима процењујемо да је интернирано или протерано у избеглиштво између 90.000 и 100.000 Срба.

У исто време на имања и земљу српског живља према нашим истраживањима процењујемо да је насељено између 80.000 и 100.000 Албанаца са других подручја Косова и Метохије и из Албаније, мада постоје и истраживања у српској историографији са мањим или већим проценама досељених Албанаца.

Обласна комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача за Косово и Метохију, у ДФ Југославији, образована је тек 11. јула 1945. Током рада Комисије, прикупљено је преко десет хиљада пријава, на основу којих је за ратне злочине оптужено само 140 лица, већином албанских квислинга.

72 Ненад М. Антонијевић, „Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године“, докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2015); Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година – рајни злочини*.

73 Документарно-играни филм *Крст са Косова*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2025), трајање: 25.31 минута (<https://www.youtube.com/watch?v=pK7Sa5TNGqE>, датум приступа 7. 5. 2025).

Једини званични државни попис жртава Другог светског рата који је 1964. извршила држава СФР Југославија, утврдио је да је на Косову и Метохији страдало најмање 7.927 људи, према месту пребивалишта, од чега 4029 Срба, 1460 Црногораца (5489 Срба заједно са Црногорцима), 2127 Албанаца, 74 Јевреја.

Према Музеју жртава геноцида (Попис Жртве рата 1941–1945.) прикупљено је најмање 8063 имена жртава на Косову и Метохији према месту становања – пребивалишта (највише су страдали Срби 4095 и Црногорци 1476, заједно 5571).

Ако посматрамо како се реализује култура сећања на страдање Срба и Јевреја на Косову и Метохији у Другом светском рату од стране албанских квислинга, у активностима Музеја жртава геноцида у данашње време, пишемо о изложби Музеја жртава геноцида са истоименим каталогом „Прећутани злочин: Зверства албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији у Другом светском рату“ и филму Музеја жртава геноцида „Крст са Косова“, који су приказани у више градова Републике Србије и Републике Српске, пред великим бројем посетилаца, од ученика у школама до најстаријег узраста. Током првог постављања изложбе у марту 2022. године (Народни музеј Крушевац), одржано је више стручних вођења ученика кроз изложбену поставку и одржано више предавања у школама Расинског округа, поводом годишњице Мартовског погрома на Косову и Метохији, 17. марта (2004) и годишњице почетка НАТО агресије на СР Југославију 24. марта (1999).

Резиме

Српски народ на Косову и Метохији највише је страдао од директног терора албанских квислинга, који су деловали самостално или су били под командом или неком врстом контроле окупатора. Међу албанским квислинзима на Косову и Метохији било је и појединачних криминалаца и мањих или већих банди, које практично нису биле ни под чијом командом ни контролом. Према нашем истраживању, процењујемо да је страдало између 9.000 и 10.000 Срба са местом пребивалишта на Косову и Метохији. Злочини албанских квислинга су се првенствено манифестовали у сталном терору и разним облицима притиска, у појединачним али и у већим злочинима, као и у масовним протеривањима са ове територије. Већина регистрованих злочина имала је и елементе геноцида. Значајна пажња посвећена је књижевним делима која говоре о положају и страдању српског народа на Косову и Метохији током Другог светског рата: Вујовић Момчило, „Од Косова до Косова“, (прва књига), Свет књига, Београд 2019. и Јакшић Б. Петар, „Космет – Липљан, сцене несхватљивог страдања“, Културно-просветна заједница Србије, Београд 2019. Такође, представљене су информације о изложби

Музеја жртава геноцида каталогом „Тихи злочин: Злочини албанских квислинга над Србима и Јеврејима на Косову и Метохији током Другог светског рата“ и документарно-играним филмом Музеја жртава геноцида „Крст са Косова“.

Sources and Literature

Albanski zločini nad Srbima na Kosovu i Metohiji za vreme Drugog svetskog rata, Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, priredio Antonijević Nenad. Kragujevac: Muzej žrtava genocida, 2004.

Albanski zločini nad Srbima na Kosovu i Metohiji u Drugom svetskom ratu, Dokumenta, drugo izmenjeno izdanje, priredio Antonijević Nenad, urednik Mirković Jovan. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2009.

Antonijević, M. Nenad. *Ratni zločini na Kosovu i Metohiji 1941–1945. godine*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Katedra za Istoriju Jugoslavije, 2015. (Cyrillic)

Antonijević, Nenad. *Kosovo i Metohija 1941–1945. godina – ratni zločini*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2017. (Cyrillic)

Antonijević, Nenad. *Prećutani zločin: Zverstva albanskih quislinga nad Srbima i Jevrejima na Kosovu i Metohiji u Drugom svetskom ratu / A Silent crime: Atrocities of Albanian quislings against the Serbs and Jews in Kosovo and Metohija during World War 2*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2023.

Bojković, Dušan. „Zločini albanskih kolaboracionista počinjeni tokom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, *Civilne žrtve Drugog svetskog rata (1939–1945)*, ur. Marijana Stanković i Bezugoljni Jurjevič Aleksej, 145–167. Kragujevac: Muzej „21. oktobar“, Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2023. (Cyrillic)

Cvetković, Ž. Dragan. *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945*. Doktorska disertacija u rukopisu, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2016. (Cyrillic)

Dević, Nemanja. „Prvi svetski rat 1914–2014, Jedan prilog sećanju na žrtve“. *Letopis Matice srpske*, knjiga 493, sveska 6, jun 2014, 817–826. (Cyrillic)

Jakšić, B. Petar. *Kosmet – Lipljan, prizori nepojmljivog stradanja*. Beograd: Kulturno – prosvetna zajednica Srbije, 2019. (Cyrillic)

Jovanović, Miroslav, Radivoj Radić. *Kriza istorije, srpska historiografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2009. (Cyrillic)

Karić, M. Milica. „Rane dečjeg stradanja najviše bole – zločini nad decom u Drugom svetskom ratu i književna predstavljanja“. *Godišnjak za istraživanje genocida* 1/2023, sv. 15/1, 39–65. (Cyrillic)

- Karić, M. Milica. *Fikcionalizacija Holokausta u romanima Jeržija Kozinskog, Džejn Jolen i D. M. Tomasa*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2024. (Cyrillic)
- Kasmi, Marenglen. „The Albanian Resistance During the Second World War 1939–1944“, *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945. Forms and Varieties*, eds. John Paul Newman, Ljubinka Škodrić and Rade Ristanović, 186–208. Paderborn: Brill Schöningh, 2023.
- Katroga, Fernando. *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio, 2011.
- Klejer, Natali. *O poreklu albanskog nacionalizma, Rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi*. Novi Sad: Akademski knjiga, 2022.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja, Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Lozo, Predrag. „Savremene teorijske postavke kulture pamćenja i genocid nad Srbima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj“. *Godišnjak za istraživanje genocida*, sv. 11/1, 2019, 271–290. (Cyrillic)
- Malbašić, Zoran. „Istorijski revizionizam: progres nauke ili ideološko oružje?“. *Politička revija*, (XXVIII) XV, 2/2016, 169–185. (Cyrillic)
- Šarenac, Danilo. *Top, vojnik i sećanje, Prvi svetski rat u Srbiji 1914–2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014. (Cyrillic)
- Vujović, Momčilo. *Od Kosova do Kosova*, (prva knjiga). Beograd: Svet knjige, 2019. (Cyrillic)
- Vukadinović, Igor. „Italijanske i albanske oružane formacije na Kosovu i Metohiji (1941–1943)“. *Vojnoistorijski glasnik* 1/2021, 184–208. (Cyrillic)
- Antoniјеvić, Nenad. *Prećutani zločin: Zverstva albanskih kvislinga nad Srbima i Jevrejima na Kosovu i Metohiji u Drugom svetskom ratu, Beograd 2023. / A Silent crime: Atrocities of Albanian quislings against the Serbs and Jews in Kosovo and Metohija during World War 2, Belgrade 2023*. Datum pristupa 7. 5. 2025, (Cyrillic) https://www.2.muzejgenocida.rs/images/Precutani_zlocin_katalog_website-1.pdf
- Dokumentarno-igrani film: *Krst sa Kosova*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2025. Datum pristupa 7. 5. 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=pK7Sa5TNGqE>
- Izložba Muzeja žrtava genocida „Prećutani zločin: Zverstva albanskih kvislinga nad Srbima i Jevrejima na Kosovu i Metohiji u Drugom svetskom ratu“. Datum pristupa: 7. 5. 2025. <https://www.2.muzejgenocida.rs/precutani-zlocin-dr-nenad-antonijevic?i=nenad-antonijevic-precutani-zlocin-002-srb>
- <https://greekgodsandgoddesses.net/goddesses/mnemosyne/>. Datum pristupa: 16. 4. 2025.

Summary

Nenad Antonijević

CULTURE OF MEMORY AND THE ISSUE OF CRIMES IN KOSOVO AND METOHIJA DURING WORLD WAR II

Abstract: The paper presented the most significant research on archival materials on the crimes of Albanian quislings against Serbs from Kosovo and Metohija in World War II. Also, attempts were made to explain the concepts of the culture of memory and revisionism in history, and the focus was also placed on the role of literature in historiography. An effort was made to present the topic through museology, where the research topic was presented through three forms: exhibition, catalog and film. The paper presented a specific topic in such a way as to show the use of scientific historiography in a specific way: in the culture of memory, literature and through an exhibition display, which consists of historical sources, museum objects from various museum collections and funds (archival materials, documentary photographs, weapons, folk costumes). The exhibition "A Silent Crime: Atrocities of Albanian Quislings against Serbs and Jews in Kosovo and Metohija during World War II" and the film "The Cross from Kosovo" were shown in several cities, in front of a large number of visitors, from schoolchildren to the oldest age.

Keywords: Albanians, World War II, exhibition, literature, Kosovo and Metohija, culture of memory, war crimes, Serbs, revisionism, film

The Serbian people in Kosovo and Metohija mostly suffered from direct terror by Albanian quislings, who acted independently or were under the command or some kind of control of the occupiers. Among the Albanian quislings in Kosovo and Metohija, there were both individual criminals and smaller or larger gangs, who were practically not under anyone's command or control. According to our research, we estimate that between 9,000 and 10,000 Serbs with their place of residence in Kosovo and Metohija suffered. The crimes of the Albanian quislings were primarily manifested in constant terror and various forms of pressure, in individual but also in larger crimes, as well as in mass expulsions from this territory. Most of the registered crimes also had elements of genocide. Significant attention was paid to literary works that speak about the position and suffering of the Serbian people in Kosovo and Metohija during World War II: Vujović Momčilo, *From Kosovo to Kosovo*, (first book), World of Books, Belgrade 2019 and Jakšić B. Petar, *Kosmet – Lipljan, scenes of incomprehensible suffering*, Cultural and Educational Community of Serbia, Belgrade 2019. Also, information was presented

about the exhibition of the Museum of Genocide Victims with the catalog "A Silent Crime: Atrocities of Albanian Quislings against Serbs and Jews in Kosovo and Metohija during World War II" and the documentary-feature film of the Museum of Genocide Victims "The Cross from Kosovo".